

The Holy Family as the Axis of Pilgrimage: A Comparative Study of the Coptic Orthodox Church and Imāmi Shī'ism with Emphasis on the Teachings of Imam Reza(A.S.)

Seyed Mohammad Hasan Saleh¹

1. Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, Al-Zahra University (A.S.), Tehran, Iran.
Email: M.hasansaleh@alzahra.ac.ir

Article info

Abstract

Article type:
Research Article

Received:
5 July 2025

In Revised form:
20 September 2025

Accepted:
5 November 2025

Published:
28 February 2026

Pilgrimage (ziyarah) is a focal concept in the Abrahamic religions, and its foundation rests upon the “sacred place” a place that derives its sanctity from its connection with the unseen source and God Almighty. The divine truth manifests in various ways, and at times, a family itself becomes the embodiment of the divine, and the places of their residence or passage are transformed into pilgrimage sites. The present article, employing a descriptive-analytical method and a comparative approach, examines the concept of the “Holy Family” in Coptic Christianity and Imami Shi’ism and its role in the formation of pilgrimage. The findings demonstrate that the presence of the Virgin Mary, Jesus Christ, and Joseph the Carpenter in northern Egypt imparted a new dimension to pilgrimage in the Coptic Orthodox Church, and their settlement in various locations transformed those sites into places of pilgrimage. The ultimate goal of pilgrimage in the Coptic Church is theosis (divinization, tashabbuh bi Allāh) and union with Christ. In the Shi’i denomination as well, the Ahl al-Bayt (A.S) play a central role in the process of sanctification, and their presence, or the places attributed to them, has brought about the genesis of the concept of pilgrimage. The teachings of Imam Reza (A.S.) open a distinct window onto the philosophy of pilgrimage. He regards “the renewal of the pilgrim’s covenant with the Infallible Imam (A.S.)” as the essence of pilgrimage. This covenant consolidates the commitment to wilāyah (guardianship) in this world and brings about the intercession (shafa’ah) of the Imam for the pilgrim on the Day of Resurrection. Accordingly, if the ultimate goal of pilgrimage in the Coptic tradition is “divinization (tashabbuh bi Allāh),” in the Shi’i tradition, based on the Razavi discourse, the ultimate goal of pilgrimage is “the renewal of the bond of wilāyah with a living and present Imam(A.S.).

Keywords: Family, Pilgrimage (Ziyarah), Shi’ism, Ahl al-Bayt (A.S.), Coptic Orthodox Church, Imam Reza (A.S.).

Reference: Saleh, Seyed Mohammad Hasan. (2026). The Holy Family as the Axis of Pilgrimage: A Comparative Study of the Coptic Orthodox Church and Imami Shi’ism with Emphasis on the Statements of Imam Reza (A.S.). *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*, 3(10), 71-99.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2026.513479.1367>

1. Introduction

Pilgrimage is one of the central and shared concepts among the believers of the Abrahamic faiths, a concept whose foundation rests upon the notion of “sacred space.” This is a space that acquires its sanctity not from social conventions, but from a connection to the transcendent source, God Almighty. The central problem of this research is that Divine Truth manifests in various ways, and in certain religious traditions, this manifestation occurs through a “family”-a family that becomes the very embodiment of the divine, and whose members’ presence, migration, or burial transforms their places of residence or passage into pilgrimage sites. This study specifically seeks to conduct a comparative analysis of this phenomenon in two traditions: Coptic Orthodox Christianity and Imāmī Shī‘ism. It aims to fill the existing research gap concerning the study of the “family” as an “agent of sanctification” and the “axis for the genesis of pilgrimage,” with a particular emphasis on the teachings of Imam Reza(A.S.).

2. Research Objectives

The primary objective of this article is to analyze the role and status of the “Holy Family” in the formation and institutionalization of the concept of pilgrimage within the two denominations of Coptic Orthodoxy and Imāmī Shī‘ism. To achieve this, the research seeks to answer the following questions: What is the relationship between the “Holy Family” and “sacred space” in these two religious traditions? How did the historical presence of the family of Mary and Jesus in Egypt lead to the genesis of a pilgrimage geography in the Coptic Church? In the Shī‘ī denomination, how does the concept of the Ahl al-Bayt (A.S.) become the axis for sanctifying space and forming pilgrimage? And finally, what are the fundamental distinctions in the ultimate purpose and philosophy of pilgrimage in these two traditions, particularly with an emphasis on the pronouncements of Imam Reza(A.S.)?

3. Methodology

This research was conducted using a “descriptive-analytical” approach within the framework of “comparative religious studies.” The research data were collected through library research, consulting authoritative sources including the Quran, the Bible, and narrative, historical, and theological texts, and were analyzed using the “qualitative content analysis” technique. The theoretical framework of the study is based on the two concepts of “the Sacred” and the “hierophany of

sanctity in space.” In this regard, the views of Mircea Eliade on “sacred space” as the “center of the world” and the point of connection between earth and heaven, as well as Rudolf Otto’s perspective on “the Numinous” as a *mysterium tremendum et fascinans*, have been employed. This theoretical framework demonstrates that in both traditions, contrary to the views of sociologists like Durkheim, the source of sanctity is divine “election” (*istifa*), and the Holy Family serves as the mediator for the manifestation and revelation of this sanctity in specific locations.

4. Findings

The research findings can be divided into two axes: descriptive and analytical-comparative. In the Coptic Orthodox Tradition: The historical journey of the Holy Virgin Mary, Jesus Christ, and Joseph the Carpenter into Egypt, considered a historical event based on the Gospel of Matthew (2:13-15) and confirmed by scholars like Albright, constitutes the primary source of spatial sanctification in this church. The 3,500-kilometer route of this family from Bethlehem to Upper Egypt encompasses 25 points across 8 Egyptian governorates, each transformed into a pilgrimage shrine. These include the Church of Abū Sarjah and the area of Bīkhā Isūs (the footprint of Jesus), where it is believed Jesus’s footprint is imprinted. This presence has created an unbreakable bond between Coptic identity and the person of Mary as the Theotokos (Mother of God), and Coptic theology prioritizes the intercession of Mary over that of the angels. The ultimate goal of pilgrimage in this tradition is a journey toward “likeness to God” and, ultimately, “union with Christ.” In the Imāmī Shī‘a Tradition: The concept of the Ahl al-Bayt (A.S.), as a family whom the Quran has declared purified from all defilement and sin (Ahzab/33), is the central axis of sanctification and pilgrimage. This specific family (the Five of the Cloak, Ahl Kisa) and the other Shī‘a Imams render any space, time, or object associated with them blessed and worthy of pilgrimage. Just as the migration route of Imam Reza(A.S.) from Medina to Merv has delineated a complete geography of sanctity across Iran.

Comparative Analysis and the Role of Imam Reza’s (A.S.) Teachings: The focal point of the findings is the foundational distinction in the ultimate purpose of pilgrimage based on the words of Imam Reza(A.S.). Transcending phenomenological and space-centric definitions, he defines the essence of pilgrimage as the “renewal of the pilgrim’s covenant with the Infallible Imam (A.S.).” He states: “Verily, for every Imam there is a covenant upon the necks of his friends and followers. Indeed,

among the most perfect fulfillments of this covenant... is the visitation of their graves” (Inna li-kulli Imāmin ‘ahdan fī ‘unuqi awliya’ihi wa shi‘atihi wa inna min tamāmi al-wafa’ bi-l-‘ahd... ziyarata quburihim). From this perspective, pilgrimage is not a one-sided act but a living renewal of a pledge with a living, present Imam who has complete awareness of the pilgrim’s state. This covenant strengthens commitment to wilāya in this world and secures the Imam’s intercession for the pilgrim in the Hereafter. The Razavi teaching, by emphasizing the life and awareness of the Infallible Imam, shifts the semantic foundation of pilgrimage from “space centrality” to “Imam-centrality.”

5. Conclusion and Recommendations

This research demonstrates that in both Shī‘ī and Coptic Orthodox denominations, the “Holy Family” plays a fundamental role in the process of sanctifying space and in the genesis of the concept of pilgrimage. The presence of the members of these families (the Ahl al-Bayt in Islam, and the family of Mary and Jesus in Christianity), as a manifestation of the Divine, has bestowed a special identity and sacred value upon these places. Nevertheless, the ultimate purpose and philosophy of pilgrimage in these two traditions are distinct. In the Coptic tradition, pilgrimage is carried out along the process of theosis (deification) with the aim of “likeness to God” and “union with Christ.” In contrast, in the Shī‘ī tradition, and based on the discourse of Imam Reza(A.S.), the goal of pilgrimage is not assimilation but the “renewal of the bond of wilāya with a living and present Imam.” This foundational distinction is the most significant achievement of the comparative study of these two religious traditions. This study can open new horizons for comparative research in the theology of pilgrimage, the role of the family in religions, and interfaith dialogue.

Keywords: Holy Family, Pilgrimage, Ahl al-Bayt (A.S.), Coptic Orthodox Church, Imam Reza(A.S.), Sanctity of Space, Renewal of the Covenantal Bond of Wilāya.

خانواده مقدس به عنوان محور زیارت

(مقایسه تطبیقی کلیسای ارتدکس قبطی و شیعه امامیه با تاکید بر فرمایشات امام رضا علیه السلام)

سید محمد حسن صالح^۱

۱. استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه الزهراء سلام الله عليها، تهران، ایران. Email: M.hasansaleh@alzahra.ac

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۴/۰۴/۱۶

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۶/۲۹

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۸/۱۴

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۱۲/۰۹

زیارت از مفاهیم کانونی در ادیان ابراهیمی است و بنیاد آن بر «مکان مقدس» استوار است؛ مکانی که تقدس خود را از پیوند با مبدأ غیبی و خداوند متعال می گیرد. حقیقت الهی به شیوه های گوناگون تجلی می یابد و گاه یک خانواده، خود تجسم امر الهی شده و مکان های اقامت یا عبورشان به زیارتگاه بدل می شود. مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، مفهوم «خانواده مقدس» را در مسیحیت قبطی و شیعه امامیه و نقش آن را در شکل گیری زیارت واکاوی کرده است. یافته ها نشان می دهد حضور مریم مقدس، عیسی مسیح و یوسف نجار در شمال مصر، بعدی نوین به زیارت در کلیسای ارتدکس قبطی بخشیده و استقرار آنان در مکان های مختلف، آن مواضع را به زیارتگاه تبدیل کرده است. غایت زیارت در کلیسای قبطی، تشبیه به خداوند و اتحاد با مسیح است. در مذهب شیعه نیز «اهل بیت علیهم السلام» در فرایند تقدس یابی نقشی محوری دارند و حضور ایشان یا مکان های منتسب به آنان، موجب تکون مفهوم زیارت شده است. آموزه های امام رضا علیه السلام در بجه ای متمایز به فلسفه زیارت می گشاید. ایشان «تجدید عهد زائر با امام معصوم علیه السلام» را جوهره زیارت می دانند. این پیمان التزام به ولایت را در دنیا استحکام می بخشد و شفاعت امام را در قیامت برای زائر به ارمغان می آورد. بر این اساس، اگر غایت زیارت در سنت قبطی «تشبیه به خداوند» است، در سنت شیعی و بر مدار کلام رضوی، غایت زیارت «تجدید پیوند ولایی با امامی زنده و حاضر» است.

کلیدواژه ها: خانواده، زیارت، شیعه، اهل بیت علیهم السلام، کلیسای ارتدکس قبطی، امام رضا علیه السلام.

استناد: صالح، سیدمحمدحسن. (۱۴۰۴). خانواده مقدس به عنوان محور زیارت (مقایسه تطبیقی کلیسای ارتدکس قبطی و شیعه امامیه با تاکید بر فرمایشات امام رضا علیه السلام). امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳(۱۰). ۹۹-۷۱.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2026.513479.1367>

۱. بیان مسئله

زیارت یکی از شناخته‌شده‌ترین مفاهیم در میان باورمندان به ادیان جهان به شمار می‌رود؛ مفهومی که تجربه آن، خصلتی مشترک در میان متدینان و خداباوران یافته است. اقدام به زیارت یک مکان، برخاسته از باور به تقدس آن مکان و التفات به اشیاء یا افرادی است که در آنجا حضور داشته یا جای گرفته‌اند. بر پایه آموزه‌های ادیان وحیانی، تقدس امری قراردادی و ساخته بشر نیست، بلکه حقیقتی مکشوف و یافتنی است. به تعبیر الیاده، مکان مقدس برای انسان دین‌دار «مرکز جهان» و نقطه اتصال زمین و آسمان تلقی می‌شود (الیاده، ۱۳۷۸، ص ۲۱) و به بیان مک گراث تقدس در کتاب مقدس به معنای «چیزی است که خداوند آن را جدا کرده است» (مک گراث، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۷۴۶).

هر آنچه به نحوی با خداوند پیوند داشته باشد بهره‌ای از تقدس دارد و این تقدس می‌تواند به دیگر مکان‌ها یا زمان‌ها نیز سرایت کند؛ چنان‌که ساکنان شهر ولادیمیر معتقدند به سبب وجود شمایل مریم عذرا، شهرشان در طول تاریخ از هر گزندی مصون مانده است (غلامیان، ۱۳۹۶، ص ۲۰۰). اگرچه نحوه تجلی امر الهی در ادیان و مذاهب گوناگون متفاوت است، در پاره‌ای از سنت‌های دینی واسطه این سرایت «خانواده» است. بدین معنا که حضور، هجرت یا دفن اعضای یک خانواده خاص موجب تقدس یک مکان شده و آن را به زیارتگاه بدل می‌سازد.

به طور مشخص در مذهب شیعه و نیز در کلیسای ارتدکس قبطی، مقوله زیارت با مفهوم «خانواده مقدس»^۱ پیوندی عمیق خورده است و جلوه‌های برجسته‌ای از این پیوند را در هر دو آیین می‌توان مشاهده کرد. در سنت قبطی، حضور مریم مقدس، یوسف نجار و عیسی مسیح در مقام خانواده مقدس در سرزمین مصر سبب شده است تا مفهوم زیارت بر مدار قدمگاه‌ها و مکان‌های اقامت آنان شکل بگیرد.^۲ مسیری که به باور مسیحیان قبطی، جای پای عیسی در دو سالگی بر سنگ‌های آن نقش بسته (الیاس، ۲۰۰۸، ص ۱۱۶) و از نظر تاریخی نیز هیچ دلیلی برای تردید در وقوع آن وجود ندارد (آلبرایت و من، ۱۹۷۱، ج ۲۶، ص ۱۷). در مذهب شیعه نیز زیارت با مفهوم خانواده الهی گره خورده است. خاندانی که قرآن کریم از آنان با عنوان «اهل البیت» یاد می‌کند. این خانواده که به تعبیر علامه طباطبایی در عرف قرآن «اسم خاص برای پنج تن آل عبا» است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۱۲) در فرایند تقدس بخشی مکان نقشی محوری دارد؛ به گونه‌ای که هر شیء زمان یا مکانی که با یکی از اعضای اهل بیت علیه‌السلام مرتبط گردد، متصف به تقدس شده و شایسته زیارت می‌شود (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۶، ص ۱۶۴).

مقاله حاضر باهدف واکاوی مفهوم «زیارت خانواده محور» در این دو مذهب، به تحلیل

1. Holy Family

۲. تعبیر «خانواده مقدس» در این مقاله، ترجمه اصطلاح مسیحی (Holy Family) و ناظر به مریم، یوسف نجار و عیسی علیه‌السلام است. کاربرد این اصطلاح صرفاً در بستر مطالعه تطبیقی و برای بازتاب باور مسیحیان قبطی است.

تطبیقی این پدیده می‌پردازد. پرسش اصلی تحقیق آن است که خانواده مقدس چه نقشی در نهادینه شدن مفهوم زیارت در دو مذهب ارتدکس قبطی و شیعه امامیه ایفا می‌کند؟ پاسخ به این پرسش مستلزم بررسی پرسش‌های فرعی همچون چیستی مفهوم زیارت و شناخت اجمالی کلیسای ارتدکس قبطی است. براین اساس مقاله در گام نخست به مفهوم‌شناسی زیارت می‌پردازد. در ادامه، کلیسای قبطی، ویژگی‌های آن و حضور خانواده مریم مقدس در مصر تبیین می‌گردد. سپس مفهوم اهل‌بیت و جایگاه زیارت در مذهب شیعه واکاوی می‌شود و سرانجام، دو مذهب از منظر زیارت خانواده محور مورد تحلیل و مقایسه تطبیقی قرار می‌گیرند.

۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، مطالعات در حوزه زیارت با اقبال پژوهشگران مواجه شده است. پژوهش‌های مرتبط در سه محور تحلیل می‌شوند:

مطالعات با محوریت خانواده در سیره رضوی: رحیمی (۱۴۰۰) در مقاله «نقش رزق حلال در استحکام نهاد خانواده در سیره و سخن امام رضا علیه‌السلام» با رویکردی تحلیلی-روایی، رزق حلال را رکن انسجام خانواده دانسته، اما فاقد رویکرد تطبیقی است. از سویی، عظیم‌زاده اردبیلی و ذبیحی (۱۴۰۰) در «مؤلفه‌های سلامت و بهداشت روان خانواده در روایت‌های رضوی» بر سلامت روان تمرکز دارند بدون آن‌که پیوندی با زیارت برقرار کنند. خارستانی و سیفی (۱۴۰۰) نیز در «موانع و راهکارهای تحکیم نهاد خانواده از منظر سیره و آموزه‌های رضوی» و رفسنجانی مقدم و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش «الگوها و معیارهای تربیتی و استمرار خانواده متعالی در فرهنگ رضوی» نیز در محدوده یک دین باقی مانده‌اند. وجه مشترک این آثار، رویکرد درون‌دینی به خانواده و غفلت از مفهوم «خانواده به مثابه محور تقدس و زیارت» است.

مطالعات با محوریت زیارت امام رضا علیه‌السلام: کشاورز و دلبری (۱۳۹۹) در «مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا علیه‌السلام» کارکردهای تمدنی را بررسی کرده‌اند اما به وجه الهیاتی و نسبت آن با خانواده پرداخته‌اند. شیرمحمدی و همکاران (۱۴۰۱) در «نقش زیارت حرم امام رضا علیه‌السلام در کیفیت زندگی» تنها بر پیامدهای زیارت متمرکزند. فاضلی و اکبری (۱۳۹۸) نیز در پژوهش «تغییرات معناشناختی کنش زیارت» با رویکرد پدیدارشناختی، زیارت را کنشی معنا ساز می‌بینند، اما فاقد نگاه تطبیقی میان ادیان‌اند.

مطالعات تطبیقی و پدیدارشناختی: خزعلی و انصاری‌نیا (۱۳۹۹) در «تحلیل گفتمان ادیان

در مناظره امام رضا علیه السلام با علمای مسیح و یهود، بعد تطبیقی دارند اما تمرکزشان بر گفتمان کلامی است. خان محمدی و اثنی عشران (۱۴۰۱) در «بررسی پدیدارشناختی زیارت زنانه» نیز به یک امامزاده در ایران محدود بوده و فاقد مقایسه بین ادیانی است. **شکاف پژوهشی:** هیچ یک از پژوهش‌های موجود، «خانواده» را در مقام «عامل تقدس بخشی» و «محور تکون زیارت» بررسی نکرده‌اند. همچنین مطالعه‌ای الهیاتی-تطبیقی که زیارت را در نسبت با «خانواده مقدس» در دو سنت شیعه و قبطی با تأکید بر آموزه‌های امام رضا علیه السلام مقایسه کند، یافت نشده است.

۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و در چارچوب مطالعات تطبیقی ادیان، نسبت میان «خانواده مقدس» و «زیارت» را در کلیسای ارتدکس قبطی و شیعه امامیه واکاوی می‌کند. داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای گردآوری و با تکنیک تحلیل محتوای کیفی بررسی شده‌اند. چارچوب نظری مقاله بر دو مفهوم «امر قدسی» و «تجلی تقدس در مکان» استوار است. بر پایه دیدگاه میرچا الیاده (۱۳۷۸)، تقدس کیفیتی وجودی است که با تجلی در مکان یا زمان، آن را از امور عادی جدا می‌سازد و به «مرکز جهان» بدل می‌کند؛ نقطه‌ای که زمین و آسمان را پیوند می‌دهد. رودلف اتو (۱۳۸۰) نیز جوهر دین را در «امر قدسی» می‌جوید؛ آمیزه‌ای از جذب و هیبت که مؤمن را به تقرّب فرا می‌خواند. در ادیان ابراهیمی، سرچشمه تقدس، جامعه و قرارداد بشری نیست، بلکه «اصطفاء» الهی است و مکان، واسطه آشکارسازی آن به شمار می‌رود.

در هر دو مذهب مورد مطالعه، این واسطه‌گری در قالب «خانواده» تجسم یافته است: در کلیسای قبطی، سفر عیسی، مریم و یوسف نجار به مصر، جغرافیایی از اماکن مقدس را پدید آورده و در شیعه، اهل بیت علیهم السلام هر مکان منتسب به خود را متبرک و شایسته زیارت می‌سازند. این چارچوب، تحلیل را از توصیف صرف فراتر می‌برد و چرایی محوریت خانواده در تقدس بخشی به مکان را تبیین می‌کند.

۴. مفهوم شناسی

برای ورود به بحث، مفهوم لغوی و اصطلاحی زیارت را بررسی می‌کنیم.

۴-۱. زیارت

واژه «زیارت» مصدر از ریشه «زور» و به معنای روی گرداندن، عدول و مایل شدن از چیزی به چیز دیگر است؛ شخص زائر هنگام زیارت از غیر مزور روی گردان می‌شود (ابن منظور،

۱۴۲۶، ج ۳، ص ۱۲۴؛ ابن فارس، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۳۶؛ مصطفوی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۳۸۴). معادل لاتین آن «پرگرمیج»^۱ و به معنای «عبور از سرزمین‌ها» است. زیارت پدیده‌ای جهانی است و با وجود تفاوت‌های شکلی، معمولاً از الگویی واحد پیروی می‌کند. زائر به واسطه احساس تقدسی که برای زیارتگاه قائل است، به سوی آن سفر می‌کند (جانستون، ۱۳۹۷، ص ۱۷) و جذبه امر قدسی او را به خود می‌کشد (اتو، ۱۳۸۰، ص ۱۱۸). نمونه شاخص این کشش، فرمان خداوند به موسی در طور سیناست که آن مکان را از دیگر اماکن متمایز ساخت: «کفش‌هایت را از پاهایت بیرون بیاور، چون مکانی که در آن ایستاده‌ای زمین مقدسی است» (خروج ۳: ۵).

از نگاه ادیان، مکان مقدس «مرکز جهان» و مکانی مرتفع و بلند است (الیاده، ۱۳۷۸، ص ۲۱). بر پایه سنت‌های ابراهیمی، نخستین مکان رفیع تجلی خداوند باغ عدن است؛ نهری از آن بیرون می‌آید که چهار شعبه آن سرزمین‌های مجاور را آبیاری می‌کند (پیدایش ۲: ۱۰). قرآن کریم نیز درباره خروج آدم و حوا از جنت، تعبیر «هبوط» را به کار برده است (طه/۱۲۳). مرکزیت مکان مقدس، حرکت به سوی آن را موجه می‌سازد و فرازمندی آن دشواری‌های مسیر را نمایان می‌کند؛ دشواری‌ای که زائر آگاهانه بر خود هموار می‌سازد تا به مقصد دست یابد (الیاده، ۱۳۷۸، ص ۲۱).

این تعریف پدیدارشناسانه، هنگامی که در ترازوی تعالیم امام رضا علیه‌السلام نهاده شود، عمق بیشتری می‌یابد. ایشان زیارت را «تجدید عهد و پیمان با امام معصوم علیه‌السلام» تعریف می‌کنند: «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَ شِيعَتِهِ وَ إِنَّ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ... زِيَارَةَ قُبُورِهِمْ...؛ هر امامی برگردن دوستان و شیعیان خود عهد و پیمانی دارد و از جمله وفای کامل به این عهد و نیکو به‌جای آوردن آن، زیارت قبور آنان است» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۵۶۷). در این نگاه، زیارت حرکتی وجودی برای استحکام پیوند ولایی است و شالوده معنایی آن را از «مکان‌محوری» به «امام‌محوری» تغییر می‌دهد. مکمل این نگاه، باور به حیات و آگاهی امام معصوم علیه‌السلام است؛ چنان‌که در اذن ورود به حرم‌ها عرضه می‌شود: «...أَحْيَاءٌ، عِنْدَكَ يُرْزَقُونَ، يَرُونَ مَقَامِي، وَيَسْمَعُونَ كَلَامِي، وَيَرُدُّونَ سَلَامِي؛ .. [پیامبرت و جانشینانت] همواره زنده‌اند و نزد تو روزی داده می‌شوند؛ جای ایستادن مرا می‌بینند، سختم را می‌شنوند و سلام مرا پاسخ می‌دهند» (کفعمی، ۱۴۰۵، ص ۴۷۲). بدین سان زیارت از منظر امام رضا علیه‌السلام نه کنشی یک‌سویه، که تجدید پیمانی زنده با امامی زنده و حاضر است.

۵. کلیسای قبطی و زیارت خانواده مقدس

برای تحلیل نقش خانواده مقدس در مفهوم زیارت قبطی، شناخت پیشینه تاریخی و الهیاتی این کلیسا ضروری است. مسیحیت قبطی به عنوان یکی از کهن ترین شاخه های مسیحیت شرقی، از قرون نخستین در مصر ریشه دوانده و هویت خود را تا امروز حفظ کرده است. حضور عینی مریم مقدس، عیسی مسیح و یوسف نجار در خاک مصر و استقرار آنان در مواضع گوناگون، جغرافیایی از اماکن مقدس را پدید آورد که بعدها به زیارتگاه های رسمی این کلیسا بدل شد. این بخش ابعاد گوناگون این پیوند تاریخی-الهیاتی را در چهار محور متوالی و اکاوی می کند.

۱-۵. تعریف و جایگاه خانواده مقدس در مسیحیت قبطی

اصطلاح «خانواده مقدس» در مسیحیت به عیسی مسیح در سن کودکی، مریم مقدس و یوسف نجار اطلاق می گردد. روایت های این خانواده عمدتاً در انجیل متی و انجیل لوقا آمده است. در این میان تکریم مریم مقدس به عنوان «مادر خدا»^۱ جایگاهی ویژه دارد؛ مهم ترین اماکن مقدس در مسیحیت آن هایی اند که با مریم پیوند دارند و خاستگاهشان معمولاً به ظهور خاصی از او بازمی گردد (آن ماری بی، ۱۴۰۰، ص ۱۶۲). در کلیسای قبطی، این تکریم ابعادی منحصر به فرد یافته است. حضور تاریخی مریم در خاک مصر، پیوندی ناگسستنی میان هویت قبطی و شخص او ایجاد کرده است. تکریم مریم مقدس در کلیسای قبطی، برخلاف بسیاری از سنت های مسیحی، ریشه در رویدادی تاریخی دارد: سفر خانواده مقدس به مصر.

۲-۵. کلیسای ارتدکس قبطی: خاستگاه و هویت

کلیسای قبطی از آغاز ظهور مسیحیت در مصر حضور داشته و با وجود فراز و نشیب های تاریخی، توانسته فعالیت خود را در شمال آفریقا حفظ نماید و در قرن نوزدهم رسماً خود را «کلیسای ارتدکس قبطی» معرفی کند (صالح، ۱۳۹۵، ص ۷۲). این کلیسا پیشینه خود را به مرقس، نویسنده یکی از اناجیل چهارگانه می رساند. بنا بر نقل اوسابیوس، مرقس پس از مرگ پطرس حواری به اسکندریه رفت و در آنجا به تبلیغ انجیل خویش پرداخت (اوسابیوس، ۱۹۶۵، ص ۸۹). امروزه قبطیان مهم ترین اقلیت دینی مصر را تشکیل می دهند و جمعیت آنان حدود هفت میلیون تن برآورد می شود (فلین، ۲۰۰۷، ص ۱۹۱).

۱. تعبیر «مادر خدا» ویژه الهیات مسیحی و برآمده از باور به الوهیت عیسی علیه السلام است. در نگاه شیعی، حضرت مریم سلام الله علیها مادر عیسی، پیامبر الهی است لذا تعبیر مذکور پذیرفته نیست (مانده/۷۲). ذکر آن در این پژوهش صرفاً برای مقایسه تطبیقی و بازتاب باور مسیحیان قبطی است و به هیچ روی بیانگر دیدگاه شیعه نمی باشد.

۳-۵. حضرت مریم در کلیسای قبطی و نسبت آن با زیارت

تقویم مذهبی کلیسای قبطی پیوندی تنگاتنگ با حضرت مریم دارد؛ امری که بیش از هر چیز از حضور آن حضرت در مصر ناشی می‌شود. مسیحیان قبطی در کنار باور به بکارت همیشگی، معصومیت از گناه اولیه^۱ و عروج مریم، وصف «مادر خدا» بودن را برجسته می‌سازند (محمدی، ۱۳۸۱، ص ۴۰۵). این آموزه در شورای افسس (۴۳۱م) در مقابل دیدگاه نسطور تثبیت شد و سیریل اسکندرانی، اسقف برجسته کلیسای اسکندریه، نقشی تعیین کننده در این تثبیت ایفا کرد (باغبانی، ۱۳۸۹، ص ۳۵۷). کلیسای قبطی همچنین به شفاعت مریم باور دارد و آن را مقدم بر شفاعت ملائکه می‌داند (الیاس، ۲۰۰۸، ص ۱۶۰-۱۵۷). این جایگاه ممتاز مریم در الهیات قبطی، مستقیماً به تقدس یابی مکان‌های مرتبط با او انجامیده و شالوده زیارت قبطی را شکل داده است.

۴-۵. سفر تاریخی خانواده مقدس به مصر

حضور مریم مقدس به همراه عیسی علیه‌السلام در مصر را می‌توان مهم‌ترین خاستگاه تاریخی برای تکریم او در کلیسای قبطی دانست. سران این کلیسا بارها این رویداد را افتخاری منحصر به فرد خوانده و سرزمین مصر را پناهگاه خانواده مقدس معرفی کرده‌اند. این سفر از بیت لحم در فلسطین آغاز شد؛ خانواده مقدس از طریق صحرای سینا وارد شمال مصر گردید و پس از بهبود اوضاع به فلسطین بازگشت. مسیر رفت و برگشت حدود سه هزار و پانصد کیلومتر تخمین زده شده است.

بر پایه روایت انجیل متی، یوسف نجار در خواب فرمان یافت که خانواده را به مصر ببرد و این اقامت تا مرگ هیرودس ادامه یافت: «و چون ایشان روانه شدند، ناگاه فرشته خداوند در خواب به یوسف ظاهر شده، گفت: برخیز و طفل و مادرش را برداشته به مصر فرار کن... پس شبانگاه برخاسته، طفل و مادر او را برداشته، به سوی مصر روانه شد» (متی ۲: ۱۵-۱۳). نویسنده انجیل متی این حضور را تحقق پیش‌گویی هوشع نبی می‌داند (هوشع ۱: ۱۱) و با شبیه‌سازی خروج عیسی از مصر با خروج بنی اسرائیل، عیسی را همان مسیح موعود^۲ معرفی می‌کند (میچ، ۲۰۱۰، ص ۹). پس از مرگ هیرودس، خانواده مقدس به جای اورشلیم راهی ناصره شد (متی ۲: ۲۳-۱۹؛ هاشمی، ۲۰۰۳، ص ۶۴ و ۶۵).

۱. شایان توجه است که آموزه «معصومیت از گناه اولیه» در چارچوب الهیات مسیحی معنا می‌یابد. در اندیشه شیعی، گناه ذاتی و موروثی برای هیچ انسانی پذیرفته نیست (روم/۳۰).

۲. تعبیر «پسر خدا» در الهیات مسیحی به رابطه ویژه عیسی با خداوند اشاره دارد. در نگاه شیعی و قرآنی، عیسی علیه‌السلام بنده برگزیده و پیامبر خداست و هرگونه فرزندخواندگی الهی مردود شمرده می‌شود (مریم/۳۰).

اگرچه حضور خانواده مقدس در مصر تنها در انجیل متی نقل شده، از منظر تاریخی نیز تأیید شده است. مصر خارج از قلمرو هیروُدس بود و راه ساحلی «راه دریا» سفر میان مصر و یهودیه را آسان می‌ساخت (ویکتور، ۱۹۶۷، ص ۱۰۶). آلبرایت تصریح می‌کند که هیچ دلیلی برای تردید در تاریخی بودن این داستان وجود ندارد (آلبرایت و من، ۱۹۷۱، ج ۲۶، ص ۱۷). آر تی فرانس نیز انتخاب مصر از سوی یوسف را همسو با رویه فلسطینیان می‌داند که برای فرار از انتقام دولت به مصر پناه می‌بردند (فرانس، ۱۹۸۱، ص ۲۵۷).

۵-۵. جغرافیای زیارتی خانواده مقدس در مصر

در سراسر مصر کلیساها و زیارتگاه‌های متعددی وجود دارد که مکان‌های اقامت خانواده مقدس را مشخص می‌کنند. مسیر خانواده مقدس ۲۵ نقطه را در ۸ استان شمال سینا، الشرقیه، الغربیه، کفر الشیخ، البحیره، القاهره، المنیا و اسیوط در بر می‌گیرد (پیوست شماره یک). در بسیاری از این نقاط، کلیساهایی بنا شده است از جمله کلیسای «ابی سرجه» در استان کفر شیخ که محل دقیق جاگذاری عیسی مسیح در مقام طفل در آن نشانه‌گذاری شده است. در شهر سخا نیز که از اقامتگاه‌های پیشین خانواده مقدس است، سنگی وجود دارد که قبطیان معتقدند جای پای عیسی در دوسالگی بر آن نقش بسته است؛ از همین رو این منطقه «بیخا ایسوس» به معنای قدمگاه یسوع خوانده می‌شود (الیاس، ۲۰۰۸، ص ۱۱۶).

این حضور منحصربه‌فرد سبب شده است اعیاد و مراسم مرتبط با مریم جایگاهی ویژه در کلیسای قبطی داشته باشد؛ به گونه‌ای که در طول یک سال مسیحی، بیش از ۳۲ جشن به افتخار آن حضرت برگزار می‌شود (مولند، ۱۳۶۸، ص ۵۲). بیست و یکم هر ماه قبطی به روز یادبود مریم اختصاص دارد و مهم‌ترین مناسبت، سالروز تجلیات مریم در سرزمین مصر است. برجسته‌ترین این تجلیات از نگاه کلیسای قبطی، تجلی مریم در منطقه زیتون قاهره است که در آوریل ۱۶۸۴ میلادی رخ داد و چند شب ادامه یافت (الیاس، ۲۰۰۸، ص ۱۵۷-۱۶۰). جغرافیای مقدس قبطی نه فقط بر مکان‌های تاریخی اقامت خانواده مقدس بلکه بر تجربه‌های معنوی مداوم از حضور مریم استوار است؛ ترکیبی از تاریخ و تجلی که شالوده زیارت قبطی را شکل می‌دهد.

۶. مذهب شیعه و زیارت اهل بیت علیهم السلام

ترکیب «اهل بیت» در اصل «اهل بیت النبوه صلی الله علیه و آله و سلم» بوده که به اختصار «اهل البیت علیهم السلام» گفته می‌شود. مراد از «بیت» در این ترکیب، خانه ظاهری و مسکونی نیست بلکه مکان مشترکی است که افراد بر اساس قرابت سببی، نسبی یا رفاقت گرد هم

می آیند. «بیت» در تعبیر «اهل بیت النبوه صلی الله علیه و آله و سلم» نیز بر قدر جامعی دلالت دارد که افراد محدودی را با ویژگی های خاص گرد می آورد (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۶، ص ۱۶۴). به بیان دقیق تر، اضافه «بیت» به «نبوت» از نوع اضافه لامیه است یعنی «بیت للنبوه»، خانه ای که به شخصیت حقوقی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم تعلق دارد (همان، ص ۱۶۵). بر این اساس ممکن است در خانه سنگی و گلی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم کسانی حضور داشته باشند که اگرچه اهل خانه ظاهری او به شمار می آیند، اما سنخیت لازم با بیت نبوت را ندارند و از این رو در زمره اهل بیت علیهم السلام قرار نمی گیرند. در همین راستا هنگامی که ام سلمه از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم درباره اهل بیت بودن خویش پرسید، آن حضرت وی را تنها از همسران شایسته دانست، نه از اهل بیت علیهم السلام (قمی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۹۳؛ کوفی، ۱۴۱۲، ص ۱۶۱).

از سوی دیگر ممکن است کسانی به دلیل برخورداری از سنخیت روحی، در حکم اهل بیت باشند، هرچند در خانه پیامبر زندگی نکرده باشند؛ چنان که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم درباره سلمان فارسی فرمود: «سَلْمَانٌ مِّنْ أَهْلِ الْبَيْتِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶۴). بنابراین، «بیت» در واژه اهل بیت بر قدر جامع اطلاق شده است (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۶، ص ۱۶۴). این خانواده مقدس در قرآن کریم ویژگی هایی دارند که از جمله آنها تطهیر و اذهاب رجس است (احزاب/۳۳).

اگرچه معنای اهل بیت در وهله نخست مفهومی عام است که هر کس با صاحب بیت نسبتی داشته باشد را در بر می گیرد، اما در عرف قرآن کریم و با توجه به قرائن متعدد، معنایی ویژه دارد. در عرف قرآن لفظ «اهل بیت» اسم خاص برای پنج تن آل عبا علیهم السلام است و بر دیگران - هرچند از اقربا و خواص پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم باشند - اطلاق نمی شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۱۲). در حقیقت اهل بیت بودن پنج تن آل عبا علیهم السلام مورد انکار هیچ کس نیست و مفسران فریقین آن را بی نیاز از استدلال می دانند؛ حال آنکه شمول آیه بر دیگران نیازمند استدلال است. بنابراین قدر متیقن از اهل بیت علیهم السلام، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، حضرت علی بن ابی طالب، حضرت فاطمه زهرا، امام حسن مجتبی و امام حسین علیهم السلام هستند. از نگاه شیعه، نه امام دیگر علیهم السلام نیز در حکم یادشده در آیه تطهیر با خمسه طیبه مشترک اند و از این رو ترکیب اهل بیت بر آنان نیز اطلاق می گردد (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۶، ص ۲۱۴).

بر هر مسلمانی لازم است اضافه بر ایمان به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم، به اهل بیت پیامبر علیهم السلام نیز ایمان آورد. امام رضا علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و

آله و سلم فرمودند: «أَتَانِي جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ وَهُوَ يَقُولُ رَبِّي يُفْرُوكَ السَّلَامَ وَ يَقُولُ لَكَ يَا مُحَمَّدٌ بَشِيرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ وَ يُؤْمِنُونَ بِكَ وَ بِأَهْلِ بَيْتِكَ بِالْجَنَّةِ فَإِنَّ لَهُمْ عِنْدِي جَزَاءَ الْحُسْنَى وَ سَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ؛ جبرئیل از جانب پروردگارم نزد من آمده و می گفت: پروردگارت سلام می رساند و می گوید: ای محمد، مؤمنانی را که عمل صالح انجام می دهند و به تو و اهل بیت تو ایمان می آورند بشارت به بهشت بده، پس همانا برای آنان نزد من پاداش بسیار نیکوست و به زودی به بهشت وارد خواهند شد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۳۳).

از دیدگاه شیعه اهل بیت علیهم السلام حقوقی دارند که باید آنها را شناخت و بجا آورد. امام رضا علیه السلام فرموده اند: «اتَّقُوا اللَّهَ أَيُّهَا النَّاسُ فِي نِعْمِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ فَلَا تَنْفَرُوهَا عَنْكُمْ بِمَعَاصِيهِ بَلْ اسْتَدِيمُوهَا بِطَاعَتِهِ وَ شُكْرِهِ عَلَى نِعْمِهِ وَ أَيَادِيهِ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ لَا تَشْكُرُونَ اللَّهَ بِشَيْءٍ بَعْدَ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ بَعْدَ الْإِعْتِرَافِ بِحُقُوقِ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ أَحَبُّ إِلَيْكُمْ مِنْ مُعَاوَنَتِكُمْ لِإِخْوَانِكُمُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى دُنْيَاهُمْ الَّتِي هِيَ مَعْبَرٌ لَهُمْ إِلَى جَنَّاتِ رَبِّهِمْ فَإِنَّ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ كَانَ مِنْ خَاصَّةِ اللَّهِ؛

ای مردم، تقوای الهی را در نعمت های خداوند بر خودتان رعایت کنید. پس نعمت ها را با معصیت های خدا از خودتان دور نکنید، بلکه با اطاعت خدا و شکر او به نعمت هایش آنان را پایدار نمایید و بدانید شما خدا را پس از ایمان به خدا، رسول خدا و پس از اعتراف به حقوق اولیاء الله، از آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم به چیزی محبوب تر از یاری برادران مؤمنان بر دنیایشان که محل گذر به سوی بهشت های پروردگارشان است نمی توانید شکر نمایید» (همان، ص ۱۶۷). در این حدیث در مراتب شکر نعمت های خدا، نخست ایمان به خدا و رسول صلی الله علیه و آله و سلم، سپس اعتراف به حقوق امامان علیهم السلام از اهل بیت علیهم السلام و آنگاه یاری برادران مؤمن به دنیایشان برای گذر به سوی بهشت قرار گرفته است. بنابراین اعتراف و اقرار به حقوق اهل بیت علیهم السلام از مراتب اصلی شکر نعمت های پروردگار است.

در مذهب شیعه که به جانشینی بلافصل علی بن ابی طالب علیه السلام برای پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم باور دارد، اهل بیت علیهم السلام محور اصلی زیارت به شمار می روند. شیعیان در دوره های مختلف تاریخی و با وجود مخاطرات گوناگون، همواره به زیارت مکان های مرتبط با اهل بیت علیهم السلام و آرامگاه های آنان شتافته اند. مسیر هجرت اهل بیت علیهم السلام - همچون مسیر هجرت پیامبر از مکه به مدینه و نیز مسیر هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه به مرو - برای شیعیان مقدس و حائز اهمیت است. در این میان، زیارت سیدالشهدا علیه السلام در کربلا جایگاهی ویژه دارد، به گونه ای که سالانه میلیون ها تن در ایام زیارتی، به ویژه اربعین، به این مکان مقدس مشرف می شوند.

تحلیل تطبیقی مؤلفه‌های بنیادین «خانواده مقدس» و نقش آن در تقدس بخشی به مکان			
ردیف	مؤلفه برای تحلیل	کلیسای ارتدکس قبطی	شیعه امامیه
۱	مصادیق خانواده مقدس	عیسی مسیح (کودک) مریم مقدس (مادر خدا) یوسف نجار	اهل بیت علیهم السلام (پنج تن آل عبا به علاوه امامان معصوم علیهم السلام)
۲	منبع تقدس خانواده	اصطفای الهی پناهندگی در مصر (متی ۲: ۱۳-۱۵) تحقق پیش گویی هوشع	اصطفای الهی؛ آیه تطهیر (احزاب/۳۳)؛ سنخیت روحی با بیت نبوت
۳	نقش خانواده در تقدس مکان	استقرار یا عبور آنان مکان را به «زیارتگاه» بدل می کند (قدمگاه، محل اقامت)	حضور یا انتساب مکان به ایشان، موجب «تقدس و شایستگی زیارت» می شود
۴	مهم ترین مصادیق جغرافیایی زیارت	۲۵نقطه در ۸ استان مصر (مانند کلیسای ابی سرجه، قدمگاه بیخا ایسوس در سخا)	حرم های ائمه علیهم السلام (به ویژه کربلا، مشهد، نجف، سامرا)؛ مسیرهای هجرت
۵	رکن الهیاتی پیوند خانواده و زیارت	حضور تاریخی عینی خانواده مقدس در خاک مصر	امام معصوم علیه السلام «زنده و حاضر» و آگاه از حال زائر

جدول ۱: تحلیل تطبیقی مؤلفه‌های بنیادین «خانواده مقدس» و نقش آن در تقدس بخشی به مکان

۷. تحلیل و بررسی

برای درک تطبیقی مفهوم زیارت در دو سنت شیعه و ارتدکس قبطی، ابتدا باید بنیاد نظری «تقدس مکان» و نقش «خانواده مقدس» به مثابه کانون آن تحلیل گردد. این دو مؤلفه، محور اصلی شکل گیری مناسک زیارتی در هر دو مذهب به شمار می روند.

۷-۱. تقدس مکان و واسطه‌گری خانواده

زیارت در مذهب شیعه و مسیحیت ارتدکس قبطی، حول محور خانواده‌ای مقدس شکل گرفته که شاخص ترین ویژگی آن تقدس است. پیوند زیارت با تقدس، پیوندی ذاتی است. از نگاه برخی دین پژوهان، «قدسیت» بنیادی ترین مفهوم در عرصه دین شناسی است (الیاده، ۱۳۷۳، ص ۱۵۲). رودلف اتو تصریح می کند که ذات دین در کلمه «مقدس» متبلور است؛ کلمه‌ای چنان آکنده

از بار اخلاقی و اعتقادی که به تمامی قابل تعریف نیست (اتو، ۱۳۸۰، ص ۲۱). این تقدس مستلزم جدایی از امور عادی است؛ جدایی‌ای که در شعائر، حرم‌ها و شیوه زندگی دینی نهادینه می‌شود (کینگ، ۱۳۷۵، ص ۸۲). زائر اساساً در جست‌وجوی قداست و به قصد سهیم شدن در آن به زیارت می‌رود (ووکونیک، ۱۹۹۶، ص ۲۰).

مفهوم تقدس توجه جامعه‌شناسانی چون امیل دورکیم را نیز جلب کرده است. از دیدگاه او، دین بر پایه تمایز میان امر لاهوتی و ناسوتی تعریف می‌شود و این دوگانگی، گوهری مشترک در همه ادیان است (بودن، ۱۳۸۹، ص ۱۱۷). دورکیم سرچشمه این تمایز را «جامعه» می‌داند (دورکیم، ۱۳۹۹، ص ۹۷) اما در ادیان وحیانی، تقدس امری تکوینی و برگرفته از پیوند با خداوند است. به بیان دیگر، جامعه و مصادیق آن از جمله خانواده، تقدس ذاتی ندارند بلکه قدسیت را از منبعی والاتر دریافت می‌کنند. از این منظر، مکان مقدس ساخته بشر نیست بلکه در واقعیت جایی است که خداوند در پرتو نشانه‌ها حضور می‌یابد و پلی میان این جهان و جهان فراتر می‌سازد (جانستون، ۱۳۹۸، ص ۲۹۰).

معیار تقدس در ادیان ابراهیمی، «اصطفاء» و انتخاب الهی است. به تعبیر مک‌گراث، تقدس یعنی کسی یا چیزی که خداوند او را جدا کرده است (مک‌گراث، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۷۴۶). برای نمونه، یعقوب پس از رؤیای نردبان آسمانی، مکان مورد نظر را «بیت‌ایل» (خانه خدا) نامید (پیدایش ۲۸: ۱۹-۱۲) و بنی‌اسرائیل برای چنین مکان‌هایی واژه «قادوش» (جدا و دیگر) را به کار می‌بردند (آرمسترانگ، ۱۴۰۰، ص ۱۲). آگوستین قدیس نیز تصریح می‌کند که آنچه اورشلیم را مقدس ساخت، بنای معبد به‌عنوان «خانه خدا» بود (آگوستین، ۱۳۹۸، ص ۷۳۶).

این نگاه که تقدس امری جعلی و برخاسته از قراردادهای اجتماعی نیست، در آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام ریشه‌ای الهیاتی می‌یابد. ایشان در تبیین مراتب شکر نعمت، پس از ایمان به خدا و رسول، «اعتراف به حقوق اولیاءالله از آل محمد صلی‌الله علیه و آله و سلم» را شرط اصلی می‌دانند: «وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ لَا تَشْكُرُونَ اللَّهَ بِشَيْءٍ بَعْدَ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَبَعْدَ الْأَعْتِرَافِ بِحُقُوقِ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ...» و بدانید که پس از ایمان به خدا و رسولش و پس از اعتراف به حقوق اولیای الهی، با هیچ چیز دیگری خدا را سپاس نگفته‌اید...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۶۷). از جمله این حقوق، حرمت نهادن به مکان‌هایی است که به واسطه حضور یا انتساب به آن بزرگواران، متبرک شده‌اند. تقدس مکان نزد شیعه محصول یک سنت اجتماعی نیست بلکه در اصل ثمره پیوند آن با مقام «ولّی خدا» است و زائر با این اعتراف و گرامیداشت، مرتبه‌ای از شکر الهی را به جای می‌آورد.

۲-۷. تحلیلی تطبیقی بر خانواده مقدس به مثابه کانون تقدس

گذشته از اشارات متون مقدس، راه دیگری که برای شناسایی و کشف تقدس یک مکان یا مسیر کارآمد است، حضور اشخاص یا گروه‌های خاص، مانند خانواده انبیا و اولیاست. در برخی مذاهب، از جمله دو مذهب مورد مطالعه در این مقاله (شیعه و ارتدکس قبطی)، کشف و شهود تقدس از رهگذر یک خانواده رقم می‌خورد، به گونه‌ای که زائر با زیارت اماکن و اشیای مربوط به اعضای آن خانواده به هدف خود از زیارت نائل می‌شود.

پس از رسمیت یافتن مسیحیت در قرن چهارم میلادی، زیارت اماکن مقدس در میان مسیحیان رواج یافت. محور این زیارت‌ها در وهله نخست، خانواده مقدس و به‌ویژه عیسی و مادرش مریم بود. در نخستین گام، محل به صلیب کشیده‌شدن عیسی حفاری شد و صلیب او کشف گردید. سپس به دستور قسطنطین، بر فراز قبر خالی عیسی، کلیسای رستاخیز بنا شد که تا امروز یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌های مسیحیان است. صلیبیان برای دستیابی به این کلیسا جنگ‌های صلیبی را به راه انداختند و کشته‌شدن در آن نبردها را شهادت می‌دانستند (آناتولیوس و براون، ۲۰۰۹، ص ۵۶ و ۵۷). مسیحیان همچنین کلیساهای بشارت در ناصره، مهد در بیت‌لحم، میلاد یحیی، موعظه روی کوه، تبدیل آب به شراب، تکثیر نان و ماهی، بانگ خروس و باغ جتسمانی را زیارت می‌کنند (رسول‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۱۷۵).

دیگر عضو خانواده مقدس، مریم نیز در الهیات مسیحی و زندگی عبادی جایگاهی والا دارد. نام و ستایش مریم در کنار اقا نیم سه‌گانه دیده می‌شود.^۲ شورای افسس (۴۳۱م) به او لقب «مادر خدا» داد و پس از شورای دوم قسطنطنیه (۵۵۳م)، «همیشه باکره» نیز از اوصاف او گردید. ارتدکس‌ها همانند کاتولیک‌ها باور دارند که مریم حتی پس از تولد مسیح باکره ماند (رومن، ۲۰۰۵، ج ۹، ص ۲۴۹). افزون بر زیارت مکان‌های تولد، مرگ و رستاخیز عیسی، قدمگاه‌های مریم و آثار بازمانده از او نیز زیارت می‌شود (فردجیان، ۲۰۰۵، ج ۱۱، ص ۳۳۵) حتی شمایل مریم برای مسیحیان مایه برکت شناخته می‌شود؛ برای نمونه، یکی از حوزه‌های پژوهشی اندیشمندان ارتدکس، نقش معجزه‌آسای شمایل مریم در شهر ولادیمیر و تأثیر آن بر حیات شهری و هنرمندان در طول تاریخ است (آنگولد، ۲۰۰۶، ص ۲۸۶). اهالی این شهر باور دارند که به سبب وجود شمایل مریم عذرا، شهرشان در طول تاریخ از هر گزند مصون مانده است (غلامیان، ۱۳۹۶، ص ۲۰۰).

در مذهب شیعه نیز این الگوی تقدس‌بخشی از طریق خانواده نبوی به روشنی قابل مشاهده

1 . Church of the Holy Sepulchre

۲. آموزه «اقانیم سه‌گانه» بنیاد الهیات تثلیثی مسیحی را تشکیل می‌دهد. در اندیشه شیعی، توحید مطلق اساس اعتقادات است و تثلیث با این اصل سازگار نیست.

است. مشابه «مسیر خانواده مقدس» در مصر، هجرت تاریخی امام رضا علیه السلام از مدینه به مرو یک جغرافیای کامل از تقدس را در ایران رقم زده است اما آنچه این مسیر را برجسته می‌سازد، صرف حضور تاریخی امام نیست بلکه تبیین الهیاتی خود ایشان از این تقدس است. امام رضا علیه السلام طوس را تنها یک مقصد صرف نمی‌دانند و «مُخْتَلَف» (جایگاه آمد و شد) می‌خوانند و زیارت خود را هم سنگ جهاد و شهادت می‌نهند: «أَلَا فَمَنْ زَارَنِي فِي غُرْبَتِي كَتَبَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ لَهُ أَجْرَ مِائَةِ أَلْفِ شَهِيدٍ...! آگاه باشید، هر که مرا در غربتم زیارت کند، خداوند عزوجل برای او پاداش صد هزار شهید می‌نویسد...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۲۸۳ و ۲۸۴). ایشان حتی عمل نماز گزاردن نزد قبرشان را مایه وجوب زیارت خود در قیامت و آمرزش الهی معرفی می‌کنند (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۳۹). این تأکیدات نشان می‌دهد در کلام رضوی، یک مکان به صرف انتساب به عضوی از خاندان وحی، چنان کرامتی می‌یابد که پیمودن راه آن، عملی جهادی و عبادتی کامل تلقی می‌شود. بدین سان، مشهد مقدس تنها یک آرامگاه نیست و در واقع ثمره نهایی سفر یک خانواده الهی و تجسم عینی منطق زیارت شیعی است.

۳-۷. غایت زیارت در دو سنت قبطنی و شیعی

در مذهب شیعه زیارت جزو شعائر دینی و مصداق ذکر خداوند به شمار می‌رود. زیارت اهل بیت علیهم السلام و افراد مرتبط با آنان، از یک سو تکریم خانواده مقدس را محقق می‌کند و از سوی دیگر، یادآور امر قدسی است. شاکله اساسی زیارت، مفهوم «ذکر» و یادآوری است که آن را از مقولات مشابه جدا می‌سازد. صرف ورود به یک مکان، زیارت را محقق نمی‌کند بلکه این کنش باید با اعتقاد و آدابی همراه باشد. قرآن کریم این تمایز را بادقت و ظرافت بیان کرده است؛ آنجا که پس از مرگ اصحاب کهف، دو گروه درباره مدفن آنان به بحث پرداختند: گروهی بنایی یادبود را پیشنهاد کردند و گروه دیگر - که سرانجام رأی آنان غلبه یافت - بر ساخت مسجد و مکان ذکر و یادآوری پای فشرده‌اند: «...قَالُوا أَبْنُوا عَلَيْهِمْ بُيُوتًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا...! گفتند بنایی بر آنان بنا کنید، پروردگارشان به [حال] آنان داناتر است. [اما] کسانی که بر کارشان پیروز شدند گفتند: بر آنان مسجدی خواهیم ساخت» (کهف/۲۱). از همین جهت می‌توان گفت زیارت همواره نمود و جلوه‌ای از یک دین زنده است (فرم، ۱۹۴۵، ج ۱۱، ص ۳۲۷). در همین راستا روایت شده است که امام هادی علیه السلام چون بیمار شدند، کسی را به نیابت از خود برای زیارت امام حسین علیه السلام به کربلا فرستادند. برای فرستاده این پرسش پیش آمد که

وقتی امام معصوم خود مستجاب‌الدعوه است، چه نیازی به فرستادن دیگری برای زیارت است؟ امام در پاسخ فرمودند: خداوند گرچه خالق همه مکان‌هاست، اما برخی را برگزیده و برتری بخشیده و دوست دارد که بندگان در آن مکان‌ها به یاد او باشند: «إِنَّمَا هِيَ مَوَاطِنٌ يُحِبُّ اللَّهُ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا؛ اینها (این مکان‌ها) مواضعی هستند که خداوند دوست دارد در آنها یاد (و ذکر) شود» (حر عاملی، ۱۴۱۲، ج ۱۴، ص ۵۳۷).

در اینجاست که جایگاه بی‌بدیل امام رضا علیه‌السلام در تبیین فلسفه زیارت رخ می‌نماید. ایشان معنایی ژرف برای زیارت تعریف کرده‌اند که فراتر از تکریم ظاهری، بر «تجدید عهد و پیمان با امام معصوم علیه‌السلام» استوار است. امام رضا علیه‌السلام در این باره می‌فرمایند: «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَ شِيعَتِهِ وَ إِنَّ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ وَ حُسْنِ الْأَدَاءِ زِيَارَةَ قُبُورِهِمْ فَمَنْ زَارَهُمْ رَغْبَةً فِي زِيَارَتِهِمْ وَ تَصَدِيقًا بِمَا رَغَبُوا فِيهِ كَانَ أَتَمَّتْهُمْ شَفَعَاءَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ هر امامی بر گردن دوستان و شیعیان خود عهدی دارد و از جمله وفای کامل به این عهد و نیکو به‌جای آوردن آن، زیارت قبور آنان است. پس کسانی که با رغبت و علاقه به زیارت ایشان بشتابند و آنچه را آنان ترغیب کرده‌اند باور داشته باشند، امامان‌شان در روز قیامت شفیع آنان خواهند بود» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۵۶۷).

برای به‌جای آوردن شایسته این حق، رعایت آداب آن نیز ضروری است. در کتاب‌های ادعیه و زیارات، آداب فراوانی برای حضور در مرقد نورانی ائمه اطهار علیهم‌السلام بیان شده که یکی از مهم‌ترین آنها درک این حقیقت است که امام، زنده و حاضر است و بر احوال زائر آگاهی کامل دارد. چنان‌که در اذن ورود به حرم‌های نورانی این‌گونه خطاب به معصومین علیهم‌السلام وارد شده است: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعْتَقِدُ حُرْمَةَ صَاحِبِ هَذَا الْمَشْهَدِ الشَّرِيفِ فِي غَيْبَتِهِ كَمَا أَعْتَقِدُهَا فِي حَضْرَتِهِ، وَأَعْلَمُ أَنَّ رَسُولَكَ وَخُلَفَاءَكَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ أَحْيَاءٌ، عِنْدَكَ يَرْزُقُونَ، يَرُونَ مَقَامِي، وَيَسْمَعُونَ كَلَامِي، وَيَرُدُّونَ سَلَامِي؛ خدایا، من حرمت صاحب این زیارتگاه شریف را در غیابش باور دارم، چنان‌که در حضورش؛ می‌دانم که رسولت و جانشینانت (درود بر آنان باد) همواره زنده‌اند و نزد تو روزی داده می‌شوند، محل ایستادنم را می‌بینند و سخنم را می‌شنوند و به سلام پاسخ می‌دهند» (کفعمی، ۱۴۰۵، ص ۴۷۲).

بدین‌سان، امام رضا علیه‌السلام زیارت را «پیمانی زنده و پویا میان امام و امت» تعریف می‌کنند؛ پیمانی که تجدید آن در هر زیارت، زمینه‌ساز شفاعت در قیامت و استمرار پیوند ولایی در دو جهان است. این نگاه، زیارت شیعی را از زیارت قبطی متمایز می‌سازد؛ چنان‌که در کلیسای قبطی، غایت زیارت خانواده مقدس، حرکت در مسیر «تشبه به خداوند» و رهایی از گناه ذاتی و در نهایت اتحاد با مسیح است اما در شیعه امامیه، بر پایه آموزه رضوی،

زیارت تجدید عهدی آگاهانه با امامی زنده و حاضر است که شفاعت او در قیامت، ضامن رستگاری زائر خواهد بود.

مقایسه غایت و فلسفه زیارت در دو سنت قبطی و شیعی			
ردیف	بعد مقایسه	کلیسای ارتدکس قبطی	شیعه امامیه
۱	غایت نهایی زیارت	تشبه به خداوند و اتحاد با مسیح	تجدید عهد و پیمان ولایی با امام معصوم علیه السلام
۲	جایگاه امام/قدیس در زیارت	خانواده مقدس به عنوان واسطه فیض؛ اما حضور آنان عمدتاً تاریخی	امام معصوم «زنده، حاضر، بینا و شنوا» (أَحْيَاءٌ عِنْدَكَ بُرُزُقُونَ)
۳	مکانیسم اثر زیارت	رهایی از گناه ذاتی از طریق فیض الهی و مشارکت در تقدس خانواده	استحکام التزام به ولایت در دنیا و حصول شفاعت در قیامت
۴	نقش «عهد و پیمان»	تصریح نشده به عنوان رکن مرکزی	محوری ترین رکن: «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ»
۵	نتیجه نهایی برای زائر	اتحاد وجودی با مسیح و رستگاری در پرتو خداگونگی	شفاعت امام در قیامت و رستگاری در پرتو وفاداری به عهد ولایی

جدول ۲: مقایسه غایت و فلسفه زیارت در دو سنت قبطی و شیعی

۸. نتیجه گیری

زیارت در ادیان ابراهیمی در افق جست و جوی امر قدسی و در پیوند با خداوند شکل می گیرد. هم در مذهب شیعه و هم در مسیحیت ارتدکس قبطی این باور مشترک وجود دارد که حضور و استقرار اعضای خانواده مقدس به یک مکان، هویتی ویژه و ارزشی قدسی بخشیده و آن را به زیارتگاه بدل می سازد. زیارت اماکن منتسب به خانواده مقدس، ابعاد نوینی از نسبت میان خانواده و زیارت را گشوده است. در مصر، سفر یوسف نجار و مریم مقدس به همراه عیسی علیه السلام در یقه ای تازه به روی زیارت مسیحی گشود. این مسیر که امروزه «مسیر خانواده مقدس» نام گرفته، همواره شمار فراوانی از مؤمنان را به سوی خود کشانده است. در الهیات کلیسای قبطی، زیارت خانواده مقدس در امتداد فرایند «خداگونگی» قرار می گیرد؛ بدین معنا که ایمان دار مسیحی با انجام اختیاری زیارت

و در پرتو فیض الهی، از گناه ذاتی رهایی یافته، به مرتبه‌ای از تقدس و در نهایت به اتحاد با مسیح دست می‌یابد.

در مذهب شیعه، مفهوم زیارت با خانواده مقدس - که در گفتمان قرآن و سنت «اهلبیت علیهم السلام» نام گرفته - پیوندی وثیق و ناگسستنی دارد. این خاندان از ویژگی‌های منحصر به فردی چون عصمت و طهارت از گناه برخوردارند (احزاب/۳۳) و از همین رو، حضور هر یک از اعضای آن در مکانی، بدان تقدس بخشیده و گستره زیارت را توسعه داده است. امروزه آرامگاه‌های اهل بیت علیهم السلام و مکان‌های منتسب به آنان، مصادیق غالب زیارت در شیعه را تشکیل می‌دهند که زیارت امام حسین علیه السلام در کربلا شاخص‌ترین آنها به شمار می‌رود. از نگاه شیعه، زیارت اهل بیت علیهم السلام کنشی معنوی، ممدوح و در راستای ذکر خداوند است و زائر از فواید این سنت، از جمله شفاعت اهل بیت علیهم السلام در قیامت، بهره‌مند می‌شود.

نقطه اوج تحلیل تطبیقی را باید در فلسفه زیارت از نگاه امام رضا علیه السلام جست‌وجو کرد. ایشان «تجدید عهد زائر با امام معصوم علیه السلام» را یکی از مهم‌ترین اسرار و غایات زیارت معرفی می‌کنند. بر پایه این آموزه، زیارت پیمانی دوباره میان امام و مأموم است؛ پیمانی که هم در دنیا التزام به ولایت را استحکام می‌بخشد و هم در آخرت، شفاعت امام را برای زائر به ارمغان می‌آورد. این تجدید عهد، در راستای غفلت‌زدایی از فرد و جامعه و غنی‌سازی معنویت آنان عمل می‌کند. بدین سان، اگر غایت زیارت در سنت قبلی «تشبه به خداوند» و «اتحاد با مسیح» است، در سنت شیعی و بر مدار کلام رضوی، غایت زیارت «تجدید پیوند ولایی با امامی زنده و حاضر» است که شفاعتش ضامن رستگاری نهایی زائر است. این تمایز مبنایی، مهم‌ترین دستاورد مقایسه تطبیقی دو سنت دینی در باب زیارت خانواده محور به شمار می‌رود.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۹ش). مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- کتاب مقدس (۱۹۹۶م) (ترجمه قدیم). انگلستان: ایلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). **عیون اخبار الرضا علیه السلام**. تهران: جهان.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۱۰ق). **معجم مقاییس اللغة**. بیروت: دار الاسلامیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۲۶ق). **لسان العرب**. بیروت: دارصاد.
- اتو، رودلف (۱۳۸۰ش). **مفهوم امر قدسی**. مترجم: همایون همتی. تهران: نقش جهان.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۳ش). **رساله‌ای در تاریخ ادیان**. مترجم: جلال ستاری. تهران: سروش.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۸ش). **مقدس و نامقدس**. مترجم: نصرالله زنگویی. تهران: سروش.
- الیاس، سلیم (۲۰۰۸م). **الموسوعه الكبرى للمذاهب والفرق والادیان (الکنیسه القبطیه)**. بیروت: مرکز الشرق الاوسط الثقافی.
- آرمسترانگ، کرن (۱۴۰۰ش). **تاریخ مختصر اسطوره**. مترجم: عباس مخبر. تهران: مرکز.
- آگوستین مقدس (۱۳۹۸ش). **شهر خدا**. مترجم: حسین توفیقی. قم: ادیان.
- آن ماری بی، بار (۱۴۰۰ش). **دائرة المعارف مصور مسیحیت**. مترجم: حبیب بشیرپور و معصومه انصاری. تهران: سایان.
- باغبانی، جواد و رسول زاده، عباس (۱۳۸۹ش). **شناخت مسیحیت**. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- بروس میتفورد، میراندا (۱۳۸۸ش). **فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان**. مترجم: ابوالقاسم دادور و زهرا تاران. تهران: دانشگاه الزهرا سلام الله علیها.
- بودن، ریمون (۱۳۸۹ش). **مطالعاتی در آثار جامعه شناسان کلاسیک**. مترجم: باقر پرهام. تهران: مرکز.
- جانستون، سارا آیلز (۱۳۹۷ش). **دنیهای دنیای باستان**. مترجم: جواد فیروزی. تهران: تمدن علمی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۱ش). **تفسیر تسنیم**. قم: اسرا.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق). **وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- خارستانی، اسماعیل و سیفی، فاطمه (۱۴۰۰ش). **موانع و راهکارهای تحکیم نهاد خانواده از منظر سیره و آموزه‌های رضوی**. فرهنگ رضوی. ۲(۷). ۱۴۴-۱۰۷.
- خان محمدی، کریم و اثنی‌عشران، ندا (۱۴۰۱ش). **بررسی پدیدارشناختی زیارت زاننه: مطالعه موردی امامزاده محسن بن موسی بن جعفر علیه السلام**. فرهنگ رضوی. ۸(۳۲). ۳۶-۹.
- خزعلی، انسیه و انصاری‌نیا، زری (۱۳۹۹ش). **تحلیل گفتمان ادیان در مناظره امام رضا علیه السلام با علمای دین مسیح و یهود**. فرهنگ رضوی. ۵(۱۹). ۱۰۴-۷۳.
- دقیقیان، شیریندخت (۱۳۷۹ش). **نردبانی به آسمان نیایشگاه در فلسفه و تاریخ یهود**. تهران: ویدا.
- دورکیم، امیل (۱۳۹۹ش). **ایدیه عمومی بی هنجاری (آنومی) در : دورکیم، از فلسفه اجتماعی تا سوسیولوژیسم معنوی**. مترجم: مهدی اصلان زاده. تهران: گام نو.

رحیمی، مرتضی (۱۴۰۰ش). نقش رزق حلال در استحکام نهاد خانواده در سیره و سخن امام رضا علیه السلام. فرهنگ رضوی. ۱۵۳-۱۲۵.

رسول زاده، عباس (۱۴۰۱ش) شناخت کلیسای ارتدکس. تهران: سمت.

رضا، محمدرشید (۱۳۶۷ق). تفسیر القرآن الکریم؛ الشہیر بتفسیر المنار. بیروت: دار المعرفه.

رفسنجانی مقدم، مصطفی و همکاران (۱۳۹۹ش). الگوها و معیارهای تربیتی و استمرار خانواده متعالی در فرهنگ رضوی. فرهنگ رضوی. ۴(۱۴). ۱۴۵-۱۶۲.

ریدر، ایان (۱۴۰۰ش). زیارت. مترجم: داریوش رضاپور. تهران: حکمت سینا.

شیرمحمدی، یزدان و همکاران (۱۴۰۱ش). نقش زیارت حرم امام رضا علیه السلام در کیفیت زندگی. فرهنگ رضوی. ۹(۳۵). ۹۱-۱۲۲.

صالح، سید محمد حسن (۱۳۹۵ش). کلیسای ارتدوکس قبطی و قرائت نخستین از مسیحیت. معرفت. ۲۵(۱۱). ۷۱-۸۶.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

عبداللطیف، محمد احمد (۲۰۲۲م). محطات من رحله العائله المقدسه فی مصر. قاهره: مطبع وزاره السياحه و الآثار.

عظیم زاده اردبیلی، فاطمه، و ذبیحی، عاطفه (۱۴۰۰ش). مؤلفه های سلامت و بهداشت روان خانواده در روایت های رضوی. فرهنگ رضوی. ۱(۲). ۱۷۹-۱۵۵.

غلامیان، ریحانه (۱۳۹۶ش). شمایل نگاری در کلیسای ارتدکس جنبه های الاهیاتی و هنری. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

فاضلی، نعمت الله و اکبری، زهرا (۱۳۹۸ش). تغییرات معناشناختی کنش زیارت از منظر انسان شناسی تفسیری: مطالعه موردی زائران امام رضا علیه السلام. پژوهش های اجتماعی اسلامی. ۹(۱۷). ۴۰-۱۷.

القمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷ش). تفسیر القمی. قم: دارالکتاب.

کینگ، وینستون (۱۳۷۵ش). «مقاله دین» در: کتاب دین پژوهی. مترجم: بهاء الدین خرمشاهی. تهران: علمی و فرهنگی.

کشاورز، رضا و دلبری، سید مهدی (۱۳۹۹ش). مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا علیه السلام در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان. فرهنگ رضوی. ۵(۱۸). ۳۷-۶۲.

کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۰۵ش) مصباح. قم: دارالرضی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳ش) الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کوفی، محمد بن سلیمان (۱۴۱۲ق) مناقب الامام امیرالمومنین علیه السلام. قم: مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه.

ماسون، دنیز (۱۳۸۶ش). قرآن و کتاب مقدس درون مایه های مشترک. تهران: سهرودی.

محمد زاده، سید نادر (۱۳۸۸ش). شهود و خداگونگی در عرفان مسیحیت شرقی. پژوهش نامه ادیان. ۳(۵). ۶۷-۹۰.

محمدی، بهرام و همکاران (۱۳۸۱ش). دایره المعارف کتاب مقدس. تهران: سرخدار.

- مصطفوی، حسن (۱۳۸۵ش). *التحقیق فی کلمات القرآن*. تهران: علامه مصطفوی.
 مک گراث، آلیستر (۱۳۹۲ش). *درسنامه الهیات مسیحی*. مترجم: بهروز حدادی. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
 مولند، اینار (۱۳۸۱ش). *جهان مسیحیت*. مترجم: محمد باقر انصاری. مسیح مهاجری. تهران: امیر کبیر.
 هاشمی، عبدالمنعم (۲۰۰۳م). *مریم بنت عمران ام المسیح*. بیروت: دار الهلال.
 همیلتون، مالکوم (۱۳۹۲ش). *جامعه شناسی دین*. مترجم: محسن ثلاثی. تهران: ثالث.
 وان وورست، رابرت ای (۱۳۹۳ش). *مسیحیت از لابلای متون*. مترجم: جواد باغبانی و عباس رسول زاده. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

- Albright, W. F. & Mann, C. S. (1971). *Matthew*. Anchor Bible, New York, Garden City (N.Y.): Doubleday & Company.
- Anatolios, Khaled and Brown, Stephen F. (2009). *Catholicism and Orthodox Christianity*, Chelsea House.
- Angold, Michael (2006). *the Cambridge History of Eastern Christianity: Eastern Christianity*, vol. 5, New York, Cambridge University.
- Eusebius (1965) *The History of the Church from Christ to Constantine*, trans.: J.A. Williamson, Britania.
- Feredjian, Aivazin (2005). *Eastern Christian Pilgrimage*, in: *the Encyclopedia of Religion*, Vol. 11, pp. 335-337, USA, Macmillan.
- Fern, Vergilius Ture Anselm (1945). *An Encyclopedia of Religion*. New York. the Philosophical library.
- France, Richard T (1981). *Scripture, tradition and history in the infancy narratives of Matthew*, in: *In: Studies of the history and tradition in the four gospels*, Volume: 2, Pages: 239-266.
- K. Flinn, Frank (2007). *Encyclopedia of Catholicism, Facts on File*, New York.
- Leirvik, Oddbjørn (2010). *Images of Jesus Christ in Islam*, 2nd Edition, London, Bloomsbury Publishing.
- Mitch, Curtis (2010) *Ignatius Catholic Study Bible: New Testament*, San Francisco: Ignatius Press.
- Reumann, John (2005) "Mary", in: *Encyclopedia of Religion*, Vol. 9, pp. 249-252, USA, Macmillan.
- Vacaru, Cristian (2015). *the Biblical foundations of the pilgrimage*, *International Letters of Social and Humanistic Sciences Online*, Vol. 56, pp. 58-67.
- Victor W., Von Hagen (1967). *Roads That Led to Rome*, London, Weidenfeld & Nicolson.
- Vukonic, B. (1996) *Tourism and a Religion*, New York: Pergamon

References

- The Holy Qur'an (1389 Sh). Translated by Nasser Makarem Shirazi. Qom: Ali ibn Abi Talib (A.S.) Publications.
- Abd al-Latif, Muhammad Ahmad (2022). *Mahattat min Rihlat al-'A'ilah al-Muqaddasah fi Misr* [Stations from the Journey of the Holy Family in Egypt]. Cairo: Ministry of Tourism and Antiquities Press.
- Albright, W. F. & Mann, C. S. (1971). *Matthew. Anchor Bible*, New York, Garden City (N.Y.): Doubleday & Company.
- Al-Qummi, Ali ibn Ibrahim (1367 Sh). *Tafsir al-Qummi*. Qom: Dar al-Kitab.
- Anatolios, Khaled and Brown, Stephen F. (2009). *Catholicism and Orthodox Christianity*, Chelsea House.
- Angold, Michael (2006). *the Cambridge History of Eastern Christianity: Eastern Christianity*, vol. 5, New York, Cambridge University.
- Ann Marie B., Barr (1400 Sh). *Da'irat al-Ma'arif-e Mosavvar-e Masihiyyat* [The Illustrated Encyclopedia of Christianity]. Translated by Habib Bashirpour and Masoumeh Ansari. Tehran: Sayan.
- Armstrong, Karen (1400 Sh). *Tarikh-e Mokhtasar-e Ostureh* [A Short History of Myth]. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Markaz.
- Azimzadeh Ardebili, Fatemeh, & Zabihi, Atefeh (1400 Sh). Components of Family Mental Health and Hygiene in Razavi Narrations. *Razavi Culture*, 1(2), 155–179.
- Baghbani, Javad, & Rasulzadeh, Abbas (1389 Sh). *Shenakht-e Masihiyyat* [Understanding Christianity]. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Boudon, Raymond (1389 Sh). *Motala'ati dar Asar-e Jame'eh-shenasan-e Kelasik* [Studies in the Works of Classical Sociologists]. Translated by Bagher Parham. Tehran: Markaz.
- Bruce-Mitford, Miranda (1388 Sh). *Farhang-e Mosavvar-e Namad-ha va Neshan-ha dar Jahan* [The Illustrated Book of Signs and Symbols]. Translated by Abolqasem Dadvar and Zahra Taran. Tehran: Al-Zahra University.
- Daqiqian, Shirindokht (1379 Sh/2000). *Nardebani be Aseman: Niayeshgah dar Fal-safeh va Tarikh-e Yahud* [A Ladder to Heaven: The Place of Worship in Jewish Philosophy and History]. Tehran: Vida.
- Durkheim, Emile (1399 Sh). *The General Idea of Anomie*. In: Durkheim, Az Fal-safeh-ye Ejtema'i ta Sosiologism-e Ma'navi [From Social Philosophy to Spiritual Sociologism]. Translated by Mehdi Aslanzadeh. Tehran: Gam-e No.
- Eliade, Mircea (1373 Sh). *Resaleh-i dar Tarikh-e Adyan* [A Treatise on the History of Religions]. Translated by Jalal Sattari. Tehran: Soroush.
- Eliade, Mircea (1378 Sh). *Moqaddas va Na-Moqaddas* [The Sacred and the Profane]. Translated by Nasrollah Zanguyi. Tehran: Soroush.
- Elias, Salim (2008). *Al-Mawsu'ah al-Kubra li al-Madhahib wa al-Firaq wa al-Adyan* (Al-Kanisah al-Qibtiyyah) [The Grand Encyclopedia of Sects, Denominations, and Religions (The Coptic Church)]. Beirut: Middle East Cultural Center.
- Eusebius (1965) *The History of the Church from Christ to Constantine*, trans.: J.A. Williamson, Britania.

- Fazeli, Ne‘matollah, & Akbari, Zahra (1398 Sh). Semantic Changes in the Act of Pilgrimage from the Perspective of Interpretive Anthropology: A Case Study of Pilgrims of Imam Reza (A.S.). *Pazhuhesh-ha-ye Ejtema‘i-ye Islami [Islamic Social Research]*, 9(17), 17–40.
- Feredjian, Aivazin (2005). Eastern Christian Pilgrimage, in: the *Encyclopedia of Religion*, Vol.11, pp.335-337, USA, Macmillan.
- Ferm, Vergilius Ture Anselm (1945). *An Encyclopedia of Religion*. New York. the Philosophical library.
- France, Richard T (1981). Scripture, tradition and history in the infancy narratives of Matthew, in: *In: Studies of the history and tradition in the four gospels*, Volume: 2, Pages: 239-266.
- Gholamian, Reyhaneh (1396 Sh). *Shamayel-negari dar Kelisa-ye Ortodoks: Janbeh-ha-ye Ilahiyyati va Honari [Iconography in the Orthodox Church: Theological and Artistic Aspects]*. Qom: University of Religions and Denominations.
- Hamilton, Malcolm (1392 Sh). *Jame‘eh-shenasi-ye Din [The Sociology of Religion]*. Translated by Mohsen Thalasi. Tehran: Thalith.
- Hashemi, Abd al-Mun‘im (2003). *Maryam Bint ‘Imran Umm al-Masih [Mary Daughter of Imran, Mother of the Messiah]*. Beirut: Dar al-Hilal.
- Hurr al-‘Amili, Muhammad ibn al-Hasan (1412 AH). *Wasa‘il al-Shi‘ah ila Tahsil Masa‘il al-Shari‘ah*. Beirut: Dar Ihya‘ al-Turath al-‘Arabi.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1378 AH). *‘Uyun Akhbar al-Reza (A.S.)*. Tehran: Jahan.
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris (1410 AH). *Mu‘jam Maqayis al-Lughah*. Beirut: Al-Dar al-Islamiyyah.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1426 AH). *Lisan al-‘Arab*. Beirut: Dar Sadir.
- Javadi Amoli, Abdullah (1401 Sh). *Tafsir-e Tasnim*. Qom: Isra‘.
- Johnston, Sarah Iles (1397 Sh). *Din-ha-ye Donya-ye Bastan [Religions of the Ancient World]*. Translated by Javad Firouzi. Tehran: Tamaddon-e Elmi.
- K. Flinn, Frank (2007). *Encyclopedia of Catholicism, Facts on File*, New York.
- Kaf‘ami, Ibrahim ibn Ali (1405 Sh). *Al-Misbah*. Qom: Dar al-Radi.
- Keshavarz, Reza, & Delbari, Seyed Mehdi (1399 Sh). A Study of the Cultural and Social Impacts of the Pilgrimage of Imam Reza (A.S.) on the Cultural Exchange and Promotion of Muslim Communities. *Razavi Culture*, 5(18), 37–62.
- Khan-Mohammadi, Karim, & Osna‘sharan, Neda (1401 Sh). A Phenomenological Study of Women’s Pilgrimage: A Case Study of Imamzadeh Mohsen ibn Musa ibn Ja‘far (A.S.). *Razavi Culture*, 8(32), 9–36.
- Kharestani, Isma‘il, & Seyfi, Fatemeh (1400 Sh). Obstacles and Strategies for Strengthening the Family Institution from the Perspective of Razavi Conduct and Teachings. *Razavi Culture*, 2(7), 107–144.
- Khaz‘ali, Ensieh, & Ansari-Nia, Zari (1399 Sh). Discourse Analysis of Religions in the Debate of Imam Reza (A.S.) with Christian and Jewish Scholars. *Razavi Culture*, 5(19), 73–104.
- King, Winston (1375 Sh). Article on «Religion.» In: *Ketab-e Din-Pazhuhi [The Book of Religious Studies]*. Translated by Baha‘ al-Din Khorramshahi. Tehran: Elmi va Farhangi Publications.

- Kufi, Muhammad ibn Sulayman (1412 AH). *Mana'iq al-Imam Amir al-Mu'minin (A.S.)*. Qom: Majma' Ihya' al-Thaqafah al-Islamiyyah.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1363 Sh). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Leirvik, Oddbjørn(2010). *Images of Jesus Christ in Islam*, 2nd Edition, London, Bloomsbury Publishing.
- Masson, Denise (1386 Sh). *Qur'an va Ketab-e Moqaddas: Darunmayeh-ha-ye Moshtarak [The Qur'an and the Bible: Common Themes]*. Tehran: Suhrawardi.
- McGrath, Alister (1392 Sh). *Darsnameh-ye Ilahiyyat-e Masihi [Christian Theology: An Introduction]*. Translated by Behrouz Haddadi. Qom: Center for the Study and Research of Religions and Denominations.
- Mitch, Curtis(2010) *Ignatius Catholic Study Bible: New Testament*, San Francisco: Ignatius Press.
- Mohammadi, Bahram, et al. (1381 Sh). *Da'irat al-Ma'arif-e Ketab-e Moqaddas [Encyclopedia of the Bible]*. Tehran: Sorkhdar.
- Mohammadzadeh, Seyed Nader (1388 Sh). *Witness and Theosis in Eastern Christian Mysticism*. *Pazhuhesh-nameh-ye Adyan [Journal of Religious Studies]*, 3(5), 67–90.
- Molland, Einar (1381 Sh). *Jahan-e Masihiyyat [Christendom]*. Translated by Mohammad Bagher Ansari and Masih Mohajeri. Tehran: Amir Kabir.
- Mustafavi, Hasan (1385 Sh). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an [An Inquiry into the Words of the Qur'an]*. Tehran: Allameh Mustafavi.
- Otto, Rudolf (1380 Sh). *Mafhum-e Amr-e Qudsi [The Idea of the Holy]*. Translated by Homayoun Hemmati. Tehran: Naqsh-e Jahan.
- Rafsanjani Moghaddam, Mostafa, et al. (1399 Sh). *Educational Models and Criteria and the Continuity of the Transcendent Family in Razavi Culture*. *Razavi Culture*, 4(14), 145–162.
- Rahimi, Morteza (1400 Sh). *The Role of Lawful Sustenance in the Consolidation of the Family Institution in the Conduct and Speech of Imam Reza(A.S.)*. *Razavi Culture*, 1(2), 125–153.
- Rasulzadeh, Abbas (1401 Sh). *Shenakht-e Kelisa-ye Ortodoks [Understanding the Orthodox Church]*. Tehran: SAMT.
- Reader, Ian (1400 Sh). *Ziyarat [Pilgrimage]*. Translated by Dariush Rezapour. Tehran: Hekmat-e Sina.
- Reumann, John(2005) "Mary", in: *Encyclopedia of Religion*, Vol.9, pp.249-252, USA, Macmillan.
- Reza, Muhammad Rashid (1367 AH). *Tafsir al-Qur'an al-Karim; al-Shahir bi Tafsir al-Manar*. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Saint Augustine (1398 Sh). *Shahr-e Khoda [The City of God]*. Translated by Hossein Tofighi. Qom: Adyan.
- Saleh, Seyed Mohammad Hasan (1395 Sh). *The Coptic Orthodox Church and the Earliest Reading of Christianity*. *Ma'rifat*, 25(11), 71–86.
- Shirmohammadi, Yazdan, et al. (1401 Sh). *The Role of Pilgrimage to the Shrine of Imam Reza(A.S.) in Quality of Life*. *Razavi Culture*, 9(35), 91–122.

Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office.

The Holy Bible (1996). (Old Translation). England: Ilam.

Vacaru, Cristian(2015). the Biblical foundations of the pilgrimage, *International Letters of Social and Humanistic Sciences Online*, Vol. 56, pp.58-67.

Van Voorst, Robert E. (1393 Sh). *Masihiyat az La-bala-ye Motun* [Christianity Through the Texts]. Translated by Javad Baghbani and Abbas Rasolzadeh. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.

Victor W., Von Hagen(1967). *Roads That Led to Rome*, London, Weidenfeld & Nicolson.

Vukonic, B.(1996) *Tourism and a Religion*, New York: Pergamon

